

Orhan Pamuk A fehér vár című regénye (mely A fehér kastély címen is ismert) egy 17. századi történet, egy, Törökországban fogságba került velencei ifjú emlékezése, vívódásai egy idegen helyen és önmagával. „Az én témája és problémája magában foglalja az előrehaladást (vagyis az én kialakulását és fejlődését a legkorábbi gyermekkortól, az élet kezdetétől) és egyszerre mind a visszatekintést (önéletrajz, önarckép), s ez a kettősség – az időben való előre- és hátrafelé mozgás – képezi azt, amit élettörténetnek illetve e történet folytonos újírásának nevezhetünk.”¹ Az időben való előre-hátra mozgás jellemző a tárgyalt regényre is, a hős jelene egy biztos pontjából néz vissza, és ennek fényében értelmez: „emlékeimet összegyűjtve igyekszem önmagam számára a múltat kitalálni”².

Mielőtt az „én” vizsgálatát elkezdeném, kitérek a regény felépítésére. A történet látszólag több értelmezésen keresztül jut el az olvasóhoz. A magot az önéletírás képezi, e köré épül az előszó, amelyben már valamiféle értelmezését olvassuk annak az „álomszerű” kötésű kéziratnak, amelynek „egy idegen kéz” címet adott (A takarítókészítő mostohafia), és ezáltal értelmezett is. Umberto Ecoval újra felfedezhetjük, hogy „a könyvek mindig további könyvekről beszélnek”³, szövegek szövegekről szólnak, ugyanakkor emlékeztet a Barthes által is feltett kérdésre: ki beszél?⁴ Az olvasó elveszíti a fogódzókat a szerző kiletére vonatkozóan (akinek az uralma az értelmezésben még mindig erős lehet, talán főként a nem európai származású írónál, akik esetében éppen a világnézeti, vallási, politikai, társadalmi különbségek miatt próbáljuk megérteni a szöveget a szerzőn keresztül). A több „szerző” beépítését szerepjátéknak, vagy, ahogy Eco nevezi, álarcnak tekinthetjük, ami egyben arra is utal, hogy a történetmondás is csak egy szerep a sok közül, amit az egyén felvehet.

Az élettörténet utazással kezdődik („Hajónk éppen Velencéből Nápolyba tartott”). Ez lesz az események elindítója, bekövetkezik egy váratlan fordulat, a hajót megtámadják, és az utasok, közöttük a hős, török fogságba kerülnek. Ugyanakkor az utazás az identitáskereséssel is összefügg, belső síkon is elindul egy folyamat, az ifjú máris magára ölt egy szerepet: „bízva abban az anatómiakönyvben, amit nálam hagytak, előadtam, hogy orvos vagyok”. Ez már jelzi, hogy az „én” nem egységes (a későbbiekben újabb szereplehetőségeket kínálnak fel neki, mint a házasság vagy a vallás megváltoztatása), és ezt mintha megerősítené a történet helyszíne is, Isztambul, a maga földrajzi és vallási megosztottságával.

A regény középpontjában az ifjú velencei és a rá nagyon hasonló török tanító (hodzsa) találkozása áll. Ez a Kelet és a Nyugat találkozását, illetve az ebből adódó társadalmi és kulturális kérdéseket implikálja, de lehetővé tesz egy olyan megközelítést is, amely az „én”-t állítja középpontba. A következőkben a hős és a hodzsa kapcsolatát vizsgálom meg, illetve azt, hogy a hasonmással való találkozás hogyan befolyásolhatta az egyént.

A főszereplő és a hodzsa találkozása a hős fogsága alatt történik, egy olyan helyzetben, amikor, bár rendelkezik bizonyos kiváltságokkal, szabadulásra nincs kilátás. „Hamarosan kinyílt a szoba szemközti ajtaja, bejött egy nálam öt-hat évvel idősebb férfi; amikor megláttam az arcát, megrettentem.” A hasonmás „sokféle módon és sokféle alakban jelenhet meg; lehet kisgyermekkori, ifjúkori vagy akár majdani, időskori hasonmásunk”⁵, ezt alátámasztja: „Mintha valaki játszadozott volna velem, és annak az ajtónak a másik oldalára, amelyen beléptem, még egyet rakott volna belőlem, miközben ezt mondja: látod, valójában ilyennek kellett volna lenned, az ajtón így kellett volna belépned, így kellett volna gesztikulálnod.” Ez mintegy előrevetíti a szerepcserét, illetve azt a folyamatot, amely végül elvezet odáig. A hasonmás nevét nem tudjuk meg, az ifjú végig hodzsának, azaz mesternek nevezi, azt viszont tudjuk, hogy az ifjú rabszolga lesz („a hodzsa rabszolgája vagyok...”, a hodzsa dolga, hogy felszabadít vagy sem...). Ebből egyenesen következik az, hogy a mester rendelkezik az ifjú felett. A kettejük viszonyán azonban eleinte ez nem érzékelhető erőteljesen, a hasonmás nem veszi át az uralmat az „én” fölött, nem az a Dosztojevszkij-féle hasonmás, aki megalázza Goldjakint, hanem az ifjúval együtt akar dolgozni, „mint két jó tanuló, két jó testvér”. Egyelőre még a tudat uralkodik, de a hodzsa megkísérli megváltoztatni az ifjú meggyőződéseit, és amikor ésszerű érvekkel nem sikerül, a hatalmához folyamodik, kényszeríti a hőst. A fizikát, a csillagászatot érintő kérdéseket felváltja az önvizsgálat, a hasonmás az irányító szerepében tűnik fel, kérdéseivel vezeti az ifjút egyre mélyebbre. Így jutnak el az „én miért vagyok én?” kérdéshez is, melynek következtében a hős régi emlékeit, tetteit eleveníti fel – ez a mélységekbe való leásás egyik legmozgalmasabb és legfeszültebb része a regénynek.

A kérdés megfejtését a hodzsa rábízta az ifjúra, aki elkezd emlékeit leírni. Ezeket azonban a mester túl felületeseknek találja, nem azt akarja hallani, amit bárki írhat, mondhat, nem az általánosra kíváncsi. Az ifjú ellenállását végül sikerül megtörni, folytatja az írást, és rövid idő alatt „vidámsággal vegyes szomorúsággal nagy halom kellemes emléket” ír le és gondol újra. Először a kellemes emlékek jutnak eszébe. Majd együtt kezdenek írni a hodzsával, egymással szemben ülve, mintegy tükröbe nézve, és egyre mélyebbre hatolnak: az ifjú gyerekkori csínytevéseit, szerelmi kalandjait, kisebb gonoszságait idézi fel. „Miután a hodzsa mindezt kíváncsian és számomra meglepő gyönyörűséggel végigolvasta, még jobban felbőszült, és még az addigiaknál is rosszabbul bánt velem”, kínozza, kényszeríti, hogy tovább írjon, még több bűnt valljon be. A hasonmás, az a bizonyos „másik”, aki az „én” felé emelkedik, kényszeríti a rés elfelejtett, a tudatalattiba visszaszorított emlékek felszabadítására, a velük való szembesülésre.

Otto Rank a hasonmás jelenségét többek között a tükrözés és árnyképhez köti.⁶ Az ifjúnak fejét akarják venni, amiért nem hajlandó vallást cserélni, ebben a pillanatban, „mielőtt a fejemet a tőkére nyomták volna, csodálkozva láttam meg valakit, amint átsuhant az ágak között: én voltam az, szakállam hosszú, hangtalanul jártam, s közben a lábam nem ért a földre. Meg akartam szólítani a saját, az ágak között elhaladó árnyképemet, de nem jött ki hang a torkomon...” Később rájön, hogy tulajdonképpen a hasonmását, a hodzsát látta. Rank rámutat arra, hogy a „hasonmás eredetileg az én pusztulása elleni biztosíték volt”⁷, a hős mintegy a jövőben pillantja meg magát.

Egy, az előbbihez hasonló jelenet, amikor az ifjú önmagát és egyben a hasonmást (is) látja, az, amikor együtt néznek tükröbe, egy ijesztő éjszakán, amikor a városban pestis pusztít. A tükrözés való játék Dosztojevszkijnél is megjelenik: „az ajtóban, amelyet hősünk egyébként tükröknek nézett, egy kis ember állt, (...) a másik Goljadkin úr, az új Goljadkin úr”⁸. A fehér várban a hodzsa indítványozza a tükrözés nézést, és már-már goljadkini csel tanúi leszünk: „megmozdultam, mintha csak meg akarnám érteni, hogy én én vagyok: hirtelen beletúrtam a hajamba. Csakhogy ő is ugyanígy tett, ráadásul mesteri ügyességgel, úgy, hogy közben a tükrözés látszó szimmetriát sem csorbította. Utánozta a pillantásomat, a fejtartásomat, még a rettegésemet is”. A hősben tudatosul, hogy ők ketten egyek, amit a hodzsa is megerősít, és felveti a szerepcseré ötletét – az ifjú a tükrözés hatására erre az ötletre így reagál: „az

életem kikerült az irányításom alól, ő pedig másfelé terelte, s én (...) mint valami álomot, kívülről szemléltem, mást nem tehettem”. Érdemes megvizsgálni néhány álmjelenetet is. A hasonmással való találkozás előtt: „állandóan álmodtam: álomban hazatérek, (...) még mindig a hajókabinomban alszom”. Ezen vágyteljesítő álmokat felváltják azok, amelyekben megjelenik az attól való félelem, hogy a hasonmás átveszi az uralmat a hős felett, helyébe lép, legyőzi: „a hodzsa átveszi a helyemet, elmegy a hazámba, és elveszi a menyasszonyomat, az esküvőn senki sem jön rá, hogy ez nem én vagyok, hanem ő”. Egy másik álomban: „a testem különválik tőlem, összeszövetkezik a hasonmásommal, akinek a sötétben nem látszik az arca, és ketten együtt rám támadnak”. A sötétség, a hasonmás, akinek nem látszik az arca, az érzés, hogy megtámadja, és felülkerekedik rajta, tovább fokozódik abban az álomban, amikor egy álarcosbálon leveszi az álarcát, de senki nem ismeri meg, az egyetlen, aki igazolni tudná, hogy ő a velencei ifjú, a hodzsa, aki viszont nem szól semmit, és amikor leveszi az álarcát, a hős a saját ifjúságát pillantja meg.

Egyfelől jelen van a fentebb vázolt félelem az önazonosság elvesztésétől, attól, hogy a hodzsa a helyébe lép, másfelől pedig a hasonmáshoz köthetők „a sorsfordítás (...) elmaradt lehetőségei (...)”, valamint minden olyan én-törekvés, amely a külső körülmények következtében nem tudott érvényre jutni”.⁹ Az „én” egy idegen, ismeretlen helyen van, ahol semmi státussal nem rendelkezik, kéréseit visszautasítják, továbbra is rab, ezért többször is a hasonmása az, akire kivetíti vágyát: „arról álmodoztam, hogy nem a hodzsa, hanem én dolgozom az asztalnál, és akkor és oda megyek, amikor és ahova akarok”. Vagy: „arra gondoltam, hogy a szobában föl-alá járkáló, kínlódó valaki nem is hodzsa, hanem ifjúkori magam”. Amikor aztán a szultán némi elismerésben részesíti a neki készített könyvek miatt, a hodzsa háttérbe húzódik, és az ifjú kezd a szultánhoz járni, fogadásokon, ebédeken részt venni, a hasonmás pedig megjegyzi, mintegy szemrehányásként, hogy az ifjú megváltozott – és valóban, miután részben felszabadul a hodzsa hatalma alól, megváltozik, a kettejük közötti hasonlóság már nem olyan szembetűnő. Éppen ezért a hodzsa elveszti hatalmát, kezdenek eltávolodni egymástól, és nemsokára megtörténik szerepcseré. Az egykori velencei ifjú a hodzsa helyébe lép (az első találkozáskor azt érezte, hogy neki ilyennek kell lennie, ez most beteljesült), a hasonmás pedig elmegy Velencébe, azaz visszahúzódik, eltűnik, mint aki teljesítette a feladatát, és a tudat visszanyeri hatalmát. Azonban rögtön a „szerepcseré” után a hős mély álomba merül, ez mintegy jelzi, hogy a hatalom nem teljes.

Azt is érdemes végigkövetni, hogy az emlékiró hogyan viszonyult a hasonmásához. Időrendben a következőket olvashatjuk: „Megnyugodtam, hogy végre megszabadultam e kíváncsi alak állandóan rajtam nyugvó, irigy tekintetétől, de azért nem tudtam teljesen kiverni a fejemből a vele együtt töltött mozgalmas napokat.”; „Arra jutottam, hogy bár a tizenegy év alatt rengetegszer néztem a szemébe, mégsem untam rá.”; „Úgy véltem, ha szabadulni akarok, el kell hitetnem magammal, hogy a köztünk levő hasonlóságra tévesen emlékszem...”; „Szerettem őt.” Egy olyan folyamatnak lehetünk a tanúi, amely alatt a hasonmás „felügyeletével”, az ő kényszerítésére a hős felidézi emlékeit, először a kellemeseket, majd egyre mélyebben keresve, a gonoszságait is felszínre hozza, végül pedig sikerül a hasonmást háttérbe szorítania. Látható, hogy a hős nem tudja elfelejteni hasonmását. Azáltal próbál megszabadulni tőle, úgy próbálja eltávolítani, hogy a hasonlóságot tagadja. Rank szerint az ember fejlődésének következtében a hasonmás szerepe is megváltozik, „a továbbélés bizonyosságából a halál kísérteties, élő hírnökévé válik”.¹⁰ Goljadkin esetében ez a halál az elmegyógyintézet, a társadalomból való „kiűzetés”. A hodzsa azonban, bár vannak „démoni” jellemzői időnként, mégis inkább segítő, az a bizonyos biztosíték az én pusztulása ellen. A vele való találkozás nem a tudat elvesztéséhez vezet, hanem megerősíti az „én”-t, képessé teszi egy új helyzethez való alkalmazkodáshoz. A hős fejlődése az a folyamat, amely során a hasonmással való szembesüléskor felöltött gondolattól, hogy olyanná kell válnia, mint a hasonmása, eljut addig a pontig, amikor ez beteljesül, ekkor már nincs többé szüksége rá. A regény utolsó bekezdése visszautal egy korábbi részhez, amikor az ifjúnak eszébe jut a hazája, az otthoni kertje. Ez értelmezhető úgy, hogy a hős visszanyeri hatalmát önmaga felett, képes lesz megteremteni valamiféle egyensúlyt.

A hasonmással való találkozás a személyiség mibenlétét boncolgató kérdésekhez vezet. A hős az emlékirata elején, ifjúkori önmagáról írva megjegyzi: „akkoriban más ember voltam, akit anyja, jegyese más néven szólítottak. Néha álmodom erről a személyről, aki én voltam, vagy akiről azt hiszem, hogy én voltam...” Bár a fentebb említett, visszautaló utolsó bekezdésből úgy tűnhet, a külvilágban nem változott semmi, belső síkon a hős bevallása szerint is óhatatlanul végbement valamilyen változás. Azáltal, hogy a kérdésekre választ keres, önmagát kezdi megismerni, régi emlékeit újraértelmezi, képes szembesülni elfeledettnek vélt tetteivel – ez szükséges ahhoz, hogy újra átvegye az irányítást önmaga felett, most már egy megváltozott helyzetben. Az olvasó ennek a hosszú folyamatnak az egyik lehetséges értelmezését olvassa, de ez korántsem lezárt. A regényben egy hitetlenkedő olvasó is megjelenik, aki, akárcsak mi, az utolsó bekezdéshez érve, kénytelen visszalapozni és újraolvasni, újból értelmezni.

JEGYZETEK

- 1 Erős Ferenc: „Kísérteties” találkozások az alter-egóval. Web: art.pte.hu/.../kiserteties-talalkozasok-az-alter-agoval.rtf (2011.01.13.)
- 2 Orhan Pamuk: A fehér vár. Budapest, Ulpius-ház, 2006. A további dőlt betűs idézet is innen.
- 3 Umberto Eco: Széjgyezetek A rózsá nevéhez. In: uő: A rózsá neve. Budapest, Európa, 2007, 592.
- 4 Lásd Roland Barthes: A szerző halála. In: uő: A szöveg öröme. Budapest, Osiris, 2001, 50–55.
- 5 Erős Ferenc: I. m.
- 6 Lásd Sigmund Freud: A kísérteties. In: Bókay Antal, Erős Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Budapest, Filum, 1998, 71.
- 7 Uo.
- 8 F. M. Dosztojevszkij: A hasonmás. In: uő: Kisregények és elbeszélések, I. Budapest, Európa, 1965, 246.
- 9 Freud: I. m. 72.
- 10 Uo. 71.

Kategoria: Sétatér
Denumire autor: Szabó Eszter

Látó Szépirodalmi Folyóirat